

Marek Fałdowski

ORCID: 000-002-1861-0523

Wpływ postaw i zachowań na losy policjantów więzionych w obozie ostaszowskim

SŁOWA KLUCZOWE:

*Policja Państwowa, niewola radziecka, obozy jenieckie, jeńcy wojenni,
obóz w Ostaszowie*

Wstęp

Pewien etap badań podstawowych nad problematyką katyńską został zamknięty w czterotomowym zbiorze dokumentów opublikowanych w latach 1995–2006¹. Etap ten pozwolił na ustalenie i opisanie wielu problemów z zakresu takich dyscyplin naukowych jak historia, archeologia, medycyna sądowa, prawo, etyka czy psychologia społeczna.

Współczesna wiedza na temat zbrodni katyńskiej jest dość dobrze opisana. Bibliografia zbrodni katyńskiej obejmująca tylko lata 1940–2010² zawiera 5916 jednostek bibliograficznych, zgrupowanych w siedmiu działach, w tym druki zwarte, artykuły z czasopism naukowych i popularnonaukowych, wybranej prasy codziennej i publikacji obcojęzycznych. Znajduje ona swoje odzwierciedlenie w samej genezie zbrodni katyńskiej, okolicznościom jej popełnienia, metodach i sprawcach, sposobach ukrywania prawdy, wpływie zbrodni na wydarzenia polityczne, losach osób

¹ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, *Jeńcy niewypowiedzianej wojny, sierpień 1939–marzec 1940*, Warszawa 1995; t. 2, *Zagłada, marzec–czerwiec 1940*, Warszawa 1998; t. 3, *Losy ocalałych, lipiec 1940–marzec 1943*, Warszawa 2001; t. 4, *Echa Katynia, kwiecień 1943–marzec 2005*, Warszawa 2006.

² *Zbrodnia katyńska. Bibliografia 1940–2010*, opracowanie, red. I. Kowalska, E. Pawińska, wstęp M. Tarczyński, Warszawa 2010.

i środowisk, a przede wszystkim pamięci o ofiarach zbrodni – pozwala na podejmowanie bardziej precyzyjnych tematów, udokumentowania hipotez oraz wytyczenie nowych obszarów poszukiwania.

O ile, w dosłownym tego znaczeniu, życie codzienne jeńców wojennych przetrzymywanych w trzech obozach specjalnych³ i jeńców ocalonych z tych obozów⁴ zostało dobrze odtworzone, to jednak nadal widoczny jest brak odniesienia zwłaszcza do „warstwy psychologicznej” postaw i zachowań.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest wpływ postaw i zachowań na losy policjantów więzionych w obozie ostaszewskim funkcjonującym w okresie od września 1939 do maja 1940 r.

Podjęta problematyka, przedstawia tylko fragment z obszaru w dużym stopniu nadal niezbadanego, zatem wymagała przeprowadzenia kwerendy archiwalnej i bibliotecznej. Nieocenione okazały się sprawozdania i meldunki o stanie polityczno-moralnym oraz literatura wspomnieniowo-pamiętnikarska i zachowana korespondencja jeniecka. W prowadzonych badaniach zastosowano podstawowe metody ustalania faktów historycznych tj. indukcyjną i dedukcyjną oraz metodę porównawczą.

Problematyka postaw ludzi od lat wprawia w zakłopotanie i zarazem wprowadza zamieszanie wśród reprezentantów nauk, takich jak psychologia, socjologia, pedagogika, filozofia. Ponieważ w każdej z tych nauk tworzone są odmienne definicje, m.in. dlatego trudno jednoznacznie wyjaśnić termin „postawy”. Z całą pewnością jest on pojęciem wieloznacznym i nie ma jednego sposobu jego rozumienia i definiowania⁵.

Zarówno reprezentanci nurtu behawioralnego, jak i poznawczego bazują na strukturalnej koncepcji postaw, która przyjmuje trójkomponentową definicję postawy. Postawa składa się z trzech podstawowych elementów. Komponentu poznawczego – obejmującego myśli, odpowiednią wiedzę o przedmiocie postawy oraz przekonania odgrywające zasadniczą rolę; komponentu behawioralnego – w skład którego wchodzi: reakcje wokalne, werbalne (opinie), mimiczne, pantomimiczne i działania (dające się

³ Zob. szerzej: S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939–maj 1940*, Warszawa 2006; M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców wojennych w Kozielsku (wrzesień 1939–maj 1940)*, Siedlce 2013; B. Gałek, *Starobielsk: obóz jeniecki NKWD, wrzesień 1939–maj 1940*, Warszawa 2014; M. Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszewie (wrzesień 1939–maj 1940)*, Szczytno 2016.

⁴ Zob. szerzej: S. Jaczyński, *Ocaleni z zagłady katyńskiej. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012.

⁵ A. Fidelus, *Postawy społeczne jako element kapitału społecznego a proces readaptacji społecznej skazanych*, „Forum Pedagogiczne UKSW” 2011, nr 1, s. 95.

zaobserwować zachowania wobec przedmiotu postawy); komponentu emocjonalnego – zawierającego reakcje efektywne, czyli uczucia i emocje wobec przedmiotu postawy (np. problemu społecznego bądź innej osoby)⁶.

Występują trzy formy zmiany postaw. Są to:

- uleganie: jednostka ma na celu uniknięcie kary bądź zyskanie nagrody, w tym przypadku zmiana postaw następuje pod wpływem władzy, jaką dysponuje wywierająca wpływ osoba;
- identyfikacja: osoba dąży do zyskania, utrzymania kontaktu z drugą osobą, grupą, pragnie upodobnić się do niej, przejmując jej wartości, postawy, w które już na tym etapie zaczyna wierzyć. W tym przypadku ważnym elementem jest atrakcyjność osoby, z którą zmieniając postawę jednostka się utożsamia;
- internalizacja („uwewnętrznienie”): jednostka jest przekonana o słuszności postawy, w tym przypadku ważnym elementem jest wiarygodność osoby dostarczającej informacji⁷.

Ponieważ „[...] uleganie i identyfikacja są mniej trwałymi reakcjami niż internalizacja”⁸, a ta z kolei jest najgłębiej zakorzenioną i najtrwałszą reakcją na wpływ społeczny, to w przypadku społeczności jenieckiej z wielkim prawdopodobieństwem można przyjąć, że większość jeńców – policjantów wykazywało tę formę zmiany swoich postaw.

Postawy policjantów odgrywały ważną rolę na poszczególnych poziomach analizy. Po pierwsze, na poziomie indywidualnym wpływały one na myślenie, percepcje, inne postawy oraz zachowanie. Stanowiły zatem znaczącą cechę psychiczną jednostki. Po drugie, na poziomie interpersonalnym jeńcy zdobywali i przekazywali informacje o postawach. Znając postawy innych, świat, którym było codzienne życie w obozach, stawał się miejscem w jakimś stopniu przewidywalnym. Przez zdobytą wiedzę mogli kształtować myśli, zachowania, a także próbować ukierunkować zachowania innych jeńców poprzez zmianę ich postaw. Po trzecie, na poziomie społecznym postawy stanowiły pewien komunikat grupowy. Miały istotne znaczenie zarówno dla współpracy międzygrupowej, jak i konfliktów międzygrupowych, gdzie uprzedzenia mogły lub były przyczyną zachowań dyskryminacyjnych, a nawet agresywnych⁹.

---

⁶ Tamże, s. 97–78; zob. szerzej: E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Alert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997, s. 314; T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1977, s. 25.

⁷ A. Fidelus, *Postawy społeczne...*, s. 102.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże, s. 103; zob. szerzej: G. Böner, M. Wänke, *Postawy i zmiana postaw*, Gdańsk 2004.

Omawiając los funkcjonariuszy Policji Państwowej, którzy po 17 września 1939 r. dostali się do niewoli w Związku Radzieckim i zostali uwięzieni w obozie ostaszowskim należy mieć na uwadze ich postawy i zachowania. Trzeba pamiętać, że były one następstwem systemu prawnego obowiązującego w tym państwie. Tym bardziej, że reprezentujący go rząd nie podpisał konwencji genewskiej z 1929 r., a w związku z tym podejście kolejnych władz radzieckich do wszelkiej działalności jeńców było wyraźnie negatywne. W radzieckich obozach jenieckich nie pozostawiono uwięzionym praktycznie żadnej przestrzeni na własną działalność¹⁰. Wszystko to, co pochodziło z jenieckiej inicjatywy stanowiło przejaw działalności kontrewolucyjnej i podlegało likwidacji. Przedstawiciele władzy obozowej zgadzali się tylko na taką aktywność, która odbywała się z ich polecenia¹¹. Wobec tego wszelka działalność jeńców musiała odbywać się w „obozowym podziemiu”.

Obóz ostaszowski

W obozie jenieckim, jakim był obóz specjalny o zaostrożonym rygorze w Ostaszku, zorganizowanym w odległości 10 km na północ od miejscowości Ostaszów,¹² na znajdującej się na jeziorze Seliger wyspie Stołbnyj,¹³ na postawy i zachowania więzionych policjantów główny wpływ miały – podobnie jak w innych obozach specjalnych Kozielsku i Starobielsku, i niekoniecznie tylko specjalnych – dwa zasadnicze czynniki. Pierwszy to przegrana kampania wrześniowa z 1939 r., drugi to kształtujący się odmiennie, indywidualny los każdego jeńca. Te dwa czynniki, towarzyszyły jeńcom praktycznie przez cały czas ich pobytu w obozie. Ale w całym okresie można wyodrębnić następne, szczegółowe czynniki, które już zdecydowanie w sposób bezpośredni wpływały na postawy i zachowania poszczególnych jeńców-policjantów oraz tworzonych przez

¹⁰ T. Gasztold, *Życie oświatowo-kulturalne w obozach polskich jeńców w ZSRR [Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich](1939–1947)*. *Studia i Materiały*, z. 49, Warszawa 1994, s. 40.

¹¹ Tenże, *Działalność kulturalna jeńców polskich w niemieckich i sowieckich obozach*, [w:] E. Nowak (red.) *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice*, materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r., Opole 1997, s. 154.

¹² Raport inspektora Zarządu JW A.M. Frołowa dla P. Soprunki z kontroli obozu ostaszowskiego, z 15.10.1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 178; W. Wołk-Jezier-ska, *Kulisy zbrodni katyńskiej*, Wrocław 2005, s. 43.

¹³ M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 138.

nich grup. Wymienić tu można szeroko rozumiane życie obozowe, w tym indoktrynację i przesłuchania. Te czynniki z kolei wpływały na ewolucję postaw i zachowań policjantów uwidocznoną w czterech podokresach: organizacja obozu i przystosowanie do życia obozowego (październik – grudzień 1939 r.); rezygnacja przeplatana chwilami ożywienia i nadziei (styczeń – połowa marca 1940 r.); rozbudzenie oczekiwań na zmianę położenia (od połowy marca do początku kwietnia 1940 r.); likwidacja obozu – nastrój podniecenia, związany z praktycznie codziennymi wyjazdami grup jeńców, współlistniejący z niepewnością o losy wywożonych (od 4 kwietnia do maja 1940 r.)¹⁴.

Dla policjantów najważniejsze było to, kiedy zostaną zwolnieni do domu. Dlatego też początkowemu okresowi polegającemu na adaptacji do warunków życia obozowego, towarzyszyła nadzieja na wyjazd¹⁵. Ile takich „nadziei” robiono policjantom nie wiadomo, ale można przypuszczać, że zawsze podczas wywożenia niewielkich grup jeńców, które były poprzedzone systematycznymi, kilkakrotnymi przesłuchaniami i indoktrynacją¹⁶. Niestety z każdym dniem niewoli tych, którzy wierzyli w szybki powrót do ojczyzny było coraz mniej. Wśród policjantów przeważało przeświadczenie, że niedługo zostaną wywiezieni na Syberię, do prac katorżniczych lub do więzienia¹⁷, tym bardziej, że co kilka dni z obozu „ubywali” jeńcy, a wśród nich oficerowie, kilka kobiet z wojskowej służby sanitarnej¹⁸ oraz jeńcy podlegający wymianie z Niemcami. Wśród tych ostatnich, ważną rolę jednak odegrali synowie, których starano się podczas wyjazdu z obozu obdarować adresami do rodzin¹⁹, mimo że wyjeżdżający byli rewidowani i odbierano im karteczki²⁰. Okolicznościom rozłąki synów z ojcami towarzyszyły duże emocje, które niejednokrotnie były spotęgowane propozycjami składanymi przez komendanta obozu, aby syna wysłać na przykład do szkoły w Moskwie. Propozycje takie nie zyskiwały aprobaty i spotykały się z odmową wyrażenia zgody przez

---

¹⁴ Por. S. Jaczyński, *Zagłada oficerów...*, s. 164.

¹⁵ F. Bator, *Pamiętnik, Część I: 28 sierpnia 1939–29 kwietnia 1940*, [w:] P. Majer, A. Misiuk (red.), *Losy policjantów polskich po 1 września 1939. Studia i materiały*, Szczytno 1996, s. 108.

¹⁶ Zob. szerzej: tamże, s. 240–254 oraz s. 233–239.

¹⁷ Notatka inspektora Zarządu JW A. Makarowa dla P. Soprunienki o pracach brygady śledczej NKWD w obozie, z 30.12.1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 337.

¹⁸ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), sygn. R-156. Relacja J. Lipskiego, k. 251–252.

¹⁹ Archiwum Wschodnie (dalej: AW), sygn. II/2769, Muś Henryk „Dawniej niż wczoraj”, k. 5.

²⁰ Relacja T. Bilskiego, [w:] A.L. Szcześniak (wstęp i oprac.), *Katyń. Relacje, wspomnienia, publicystyka*, Warszawa 1989, s. 99.

ojca²¹. Niektórzy oficerowie, aby opuścić obóz w ramach wymiany ukrywali swój stopień²². Ilu jeńców obozu ostaszkowskiego tak postąpiło, trudno obecnie stwierdzić i raczej jest to niemożliwe.

Mimo pewnej stabilizacji, do której doszło dopiero w grudniu 1939 r., nadal formacja policyjna nie stanowiła całości kontyngentu obozowego. Według stanu z 1 grudnia 1939 r. w obozie ostaszkowskim przetrzymywano 5 963 osoby, w tym: policjantów – 5 033, żandarmów – 40, funkcjonariuszy więziennictwa – 150, funkcjonariuszy Korpusu Ochrony Pogranicza – 41, osadników – 27, junaków – 8, oficerów – (wszystkich kategorii) – 263, żołnierzy i podoficerów – 127, rezerwy policji – 169, cywilów – 105 osób²³. Stąd mimo przeważającej liczby policjantów, społeczność jeniecka Ostaszkowa była zróżnicowana. To, co łączyło wszystkich, to fakt świadomości kłęski wrześniowej, lecz z występującą różną reakcją na nią, która zależała przede wszystkim od wykształcenia, stopnia (bez względu na rodzaj formacji), zajmowanego przed wojną stanowiska, a także sympatii politycznych. „Umownie można wyodrębnić trzy stanowiska, które prezentowali jeńcy w kwestii przyczyn kłęski w kampanii wrześniowej.

1. Stanowisko usprawiedliwiające kłękę nierównowagą sił stron konfliktu. Pogląd ten najbliższy był grupie oficerów i wyższych urzędników.
2. Kłękę postrzegano jako konsekwentny wynik błędnej polityki rządu. Tłumaczono ją nieodpowiednim przygotowaniem do wojny oraz rzecką korupcją rządzących. Tak uważali podoficerowie i szeregowi.
3. Najbardziej radykalne stanowisko, skłaniało się ku upatrywaniu przyczyn kłęski w zdradzie rządzących²⁴.

Wielu jeńców wyrażało swoje „[...] niezadowolone z powodu szybkiego rozpadu państwa polskiego, mówiąc przy tym, że gdyby żył Pił-

²¹ AW, sygn. II/2763, Stefan Nastarowicz. Ciąg dalszy sprawy Katyńskiej. Byłem w obozie w Ostaszkowie „Moje wrześniowej wojny – dni”, k. 20–21; S. Nastarowicz, *Mojej wrześniowej wojny – 99 dni*, „Przegląd Policyjny”, 1992, nr 4.

²² Zob. szerzej: A. Toczewski, *Wymiana polskich jeńców wojennych pomiędzy ZSRR i III Rzeszą w okresie II wojny światowej*, „Łambinowski Rocznik Muzealny”, 1992, t. 15, s. 15.

²³ Raport A. Tiszkowa dla kierownictwa Zarządu JW. o stanie obozu ostaszkowskiego, z 09.12.1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 313–320; por.: A. Głowacki, *Jeńcy polscy w ZSRR wrzesień 1939–lipiec 1941*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 3, s. 66–67.

²⁴ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPiMS), Kol. 12/5c. Relacja wachmistrza Jana Bobera, podinspektora PP/Rel. 11173/ zarysowująca stan obozu w Ostaszkowie oraz życie wewnętrzne i nastroje jeńców, k. 14; zob. także: M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 215.

sudski Polska nie skończyłaby tak haniebnie”²⁵. Zdarzały się przypadki obrzucania obelgami prezydenta, Naczelnego Wodza kampanii wrześniowej Edwarda Rydza Śmigłego, ministra spraw zagranicznych Józefa Becka i innych. Opowiadano przy tym pikantne historie z ich życia, stawiające ich w złym świetle²⁶. Krytyka nie ominęła Komendanta Głównego Policji²⁷, a oficerów nieprzyjemne „docinki”, kierowane przeważnie przez jeńców pochodzenia białoruskiego lub ukraińskiego. Aby zapobiec na przyszłość takim zachowaniom, oficerowie prowadzili z szeregowymi rozmowy, próbując rozwiązać wątpliwości. Największy wysiłek uświadamiania policjantów podjął nadkom. Bolesław Kusiński, który za „wykonywanie tej pracy” odbył 72 dni kary aresztu²⁸.

Do złagodzenia wrogich zachowań doszło 11 listopada – Święto Niepodległości. W tym dniu podinsp. Karol Stadler przypomniał więzionym policjantom, powołując się na jeden z rozkazów Komendanta Głównego Policji gen. Kordiana Zamorskiego, iż „[...] munduru policjanta polskiego nie może splamić żadna plama poza plamą krwi”. Prosząc i apelując o godność człowieka i poprawne zachowanie się²⁹.

Antyradzieckie postawy i zachowania były widoczne już w pierwszych dniach października 1939 r., a władze obozowe miały świadomość, że policjanci przebywający na wyspie nie są nastawieni życzliwie wobec Związku Radzieckiego³⁰.

Jednak część policjantów optymistycznie postrzegала swój pobyt w obozie licząc sobie podwójną emeryturę, a przy wsparciu Anglii i Francji na powrót do domu przed Świętami Bożego Narodzenia³¹. Ogólnie policjanci uważali, że ich formacja będzie traktowana dobrze. Dlatego między innymi nie zdejmowali mundurów policyjnych i nie przebierali się, pomimo że posiadali taką możliwość.

Wizytujący obóz w drugiej połowie grudnia 1939 r. Dmitrij Lisowski skonstatował, iż jeńców cechuje niepokój i wyczekiwanie oraz widoczne

---

²⁵ Raport kierownictwa Zarządu JW o stanie podległych mu obozów jenieckich, z 15.11.1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 257–266.

²⁶ IPiMS, Kol. 12/5c. Relacja J. Bobera, k. 15.

²⁷ Tamże, Kol. 12/4, poz. 7–18. Protokół przesłuchania kpr. F. Radziwiłowicza w Biurze Opieki nad Żołnierzem Ministerstwa Obrony Narodowej, z 7.09.1943 r., k. 1.

²⁸ Tamże, Kol. 12/15a. Obóz jeńców w Ostaszkowie, s. 16.

²⁹ Tamże, Kol. 12/5c. Relacja J. Bobera, k. 15.

³⁰ Raport naczelnika Wydziału Specjalnego Zarządu Głównego Bezpieczeństwa Państwowego W. Boczkowa dla Ł. Berii o złym przygotowaniu obozów ostaszkowskiego i orańskiego do przyjęcia jeńców wojennych, z 14.10.1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 176; zob. także: M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 217.

³¹ Relacja T. Bilskiego, [w:] *Katyń. Relacje...*, s. 98.

izolowanie się policjantów pochodzących z terytorium niemieckiego³². Odnotował także nienawiść do Hitlera, a życzliwości dla Anglii i Francji oraz patriotyzm mający swój wyraz w wierze w odrodzenie kilkudziesięciomilionowego państwa polskiego³³.

Chociaż jeńcy zawzięcie dyskutowali nad przyczynami klęski, wyrażając przy tym różne krytyczne opinie, to jednak nie tracili nadziei na zmianę niekorzystnej sytuacji Polski na arenie międzynarodowej. Wśród jeńców, w tym tych nie należących do korpusu oficerskiego, o czym świadczy wypowiedź m.in. st. post. Wincentego Walczyka, istniało przeświadczenie o tym, iż wojska angielskie i francuskie pokonają Niemcy, ZSRR wycofa się z zajętych terenów i Polska znów będzie istnieć³⁴.

Kolejna zmiana widoczna w postawach i zachowaniach policjantów nastąpiła na przełomie 1939/1940 r., głównie pod wpływem wojny radziecko-fińskiej, kiedy to nad obozem ostaszkowskim, usytuowanym w pobliżu od granicy z Finlandią przelatywały radzieckie bombowce. Był to czas, gdy w obozie dało się słyszeć drwiny wyrażające lekceważenie sił armii radzieckiej. Wielu wracało myślami do kampanii wrześniowej z 1939 r.³⁵

Pomimo izolacji w obozie, także od źródeł rzetelnych informacji medialnych (radio, prasa), jeńcy przewidywali załamanie się armii hitlerowskiej, w wyniku starcia z mocarstwami zachodnimi. Mieli nadzieję na włączenie się również Związku Radzieckiego w konflikt z Niemcami. Poruszenie nastąpiło zwłaszcza podczas zajmowania i obsadzania przez armię hitlerowską Norwegii. Gdy okazało się, że obrona aliantów była słaba i w efekcie skończyło się na klęsce, ożywienie osłabło³⁶.

Należy podkreślić, że kwestie, które dręczyły i niepokoiły jeńców wynikały z ich osobistych problemów będących następstwem wycieńczenia, chorób i przeżyć (doprowadziło to prawdopodobnie do 92 zgonów w całym okresie funkcjonowania obozu)³⁷.

³² M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 218.

³³ Tamże; por.: AW, sygn. ZS 53, Ostaszków. Od Kłajpedy do Łaby, k. 10.

³⁴ Raport kierownictwa Zarządu JW o stanie podległych mu obozów jenieckich, z [nie wcześniej 15.11.1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 265.

³⁵ Zob. szerzej: M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 218.

³⁶ AAN, sygn. R-156. Relacja J. Lipskiego, k. 256.

³⁷ Zob. szerzej: M. Fałdowska, *Jeńcy wojenni zmarli w obozach: kozielskim, starobielskim, ostaszkowskim i giazowieckim w latach 1939–1941*, „Doctrina: Studia Społeczno-Polityczne” 2014, nr 10/2013, s. 72–77; M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 167–168.

Porcje żywnościowe najwyraźniej nie zaspokajały potrzeb więzionych, skoro 1 października 1939 r. zaczęli gromadzić się w dużych grupach i przy okazji spotkania władz obozowych zażądali nie tylko poprawy wyżywienia, zwłaszcza w pierwszych dniach źle zorganizowanego, bo wydawanego w różnym czasie, ale także warunków bytowych. To wtedy miała upowszechnić się informacja, iż NKWD chce zamorzyć głodem wszystkich przetrzymywanych na wyspie i że 9 z nich już zmarło. Natomiast lepsza organizacja wyżywienia dla oficerów „[...] wywołała oburzenie szeregowców”³⁸.

Jeńcy-policjanci nie godzili się z sytuacją ludzi pozbawionych praw. Na terenie obozu wywieszane zostały specjalne skrzynki skarg i zażaleń. Przez te skrzynki mogli kierować różne zażalenia i podania do władz obozowych oraz do władz państwowych Związku Radzieckiego³⁹. Najczęściej protestowano przeciwko bezpodstawnemu przetrzymywaniu, odebraniu rzeczy osobistych bez pokwitowania, ciasnoty w pomieszczeniach, wyżywieniu; proszono z kolei o poprawę warunków bytowych i opieki medycznej. Przez sześć miesięcy funkcjonowania obozu złożono 1 365 podań, w tym 50 przesłano do najważniejszych osób w pastwie⁴⁰. Skargi kierowano bezpośrednio do wizytujących obóz⁴¹.

Policjanci w Ostaszkowie zachowywali się na ogół poprawnie i nie dostarczali kierownictwu obozu problemów, w większości przestrzegali regulaminu wewnętrznego. Niewielka liczba odnotowanych drobnych wykroczeń pozytywnie świadczy o postawach i zachowaniach jeńców⁴². Zrozumiałe jest jednak, iż w tak licznej zbiorowości jenieckiej, średnio 6 275 osób⁴³, skupionej na niewielkim terenie, gdzie panowały ciężkie warunki socjalno-bytowe, dochodziło do nieporozumień. Odnotowywano postawy i zachowania, które nie były godne szacunku, szczególnie gdy dotyczyły one oficerów policji. Szeregowcy również nie zachowywali się właściwie, albowiem niektórzy brali czynny udział w demaskowaniu

---

³⁸ Raport naczelnika Wydziału Specjalnego..., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 176.

³⁹ AAN, sygn. R-156. Relacja J. Lipskiego, k. 250.

⁴⁰ Raport komendy obozu dla P. Soprunki o pobycie w obozie polskich jeńców wojennych, z 25.05.1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 349; AAN, sygn. r. 156, Relacja J. Lipskiego, k. 250.

⁴¹ Raport inspektora Zarządu JW A.M. Frołowa dla P. Soprunki z kontroli obozu ostaszkowskiego, z 15.10.1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 178–183.

⁴² H. Piskunowicz, *Obóz w Ostaszkowie*, [w:] *Obozy jenieckie NKWD IX 1939–VIII 1941*, red. nauk. S. Jaczyński, Warszawa 1995, s. 72.

⁴³ Stan liczebny jeńców wojennych w obozach Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych NKWD ZSRR (listopad 1939–marzec 1940), [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 481.

wśród jeńców wrogów i prowokatorów. Tylko do 15 listopada 1939 r. zde-maskowano 12 żandarmów i 54 oficerów⁴⁴.

Niektórzy policjanci przyjmowali postawę uległości wobec władz radzieckich, często dwuznaczną: z jednej strony deklarując lojalność, zaś z drugiej działając przeciwko nim⁴⁵. W środowisku policjantów znaleźli się także prowokatorzy, denuncjatorzy oraz osoby starające się przypodobać władzom obozowym. Otoczeni oni zostali przez pozostałych jeńców murem nienawiści, izolowano ich od wspólnego obozowego funkcjonowania, wystrzegano się rozmów z nimi. Gdy nadchodzili, rozmowy przerywano. Osoby te miały świadomość, że są wyrzucone poza życie społeczności policyjnej. Wśród nich nie było wielu Polaków, głównie jeńcy deklarujący narodowość rosyjską, niemiecką, białoruską i ukraińską. Na usługach NKWD pracowało co najmniej 7 policjantów⁴⁶. Wśród funkcjonariuszy stwierdzono także drobne kradzieże i bójki. Obecnie trudno zbadać, co dokładnie wynikało z przyjmowania tego typu postaw. Choć odsetek takich przypadków był incydentalny, wydaje się, że dały o sobie znać słabości ludzkiego charakteru.

Odnotowano jeden przypadek grupowej odmowy wykonania polecenia wyjścia do pracy. Opór jeńców wynikał tutaj z braku dysponowania odpowiednią odzieżą, która zabezpieczałaby przed chłodem, szczególnie w warunkach ostrej zimy. Pomimo groźby rozstrzelania osadzeni zachowywali się solidarnie⁴⁷.

W listopadzie 1939 r. jeńcom za różne wykroczenia wymierzono łącznie 57 kar⁴⁸. W okresie od 1 stycznia do 15 lutego 1940 r. 75 razy jeńcy mieli naruszyć dyscyplinę. Najbardziej charakterystyczne zdarzenia dot. naruszania dyscypliny to: gra w karty – 15 przypadków; odmowa pracy – 13 przypadków; prowokacyjne pogłoski wśród jeńców – 3 przypadki; chuligaństwo i bójki, przechowywanie zabronionych przedmiotów, drobne kradzieże – po 1 przypadku, inne drobne naruszenia – 41 przypadków. Za naruszenie regulaminu wewnętrznego stosowano w większości przypadków środki oddziaływania dyscyplinarnego w postaci osadzenia w areszcie lub w baraku karnym. Nie zastosowano wobec jeńców kary w formie nagany lub pozbawienie prawa korespondencji i otrzymywania przekazów, przesyłek. Przykładowo za wysłanie listu do kraju, wówczas

⁴⁴ Raport kierownictwa Zarządu JW o stanie podległych mu obozów jenieckich, z 15.11.1939 r., [w:] tamże, t. 1, s. 263.

⁴⁵ AAN, sygn. R-156. Relacja J. Lipskiego, k. 254.

⁴⁶ M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 252–254.

⁴⁷ AAN, sygn. R-156. Relacja J. Lipskiego, k. 253.

⁴⁸ Raport A. Tiszkowa..., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 313–320.

gdy jeńcy nie mogli korespondować, wymierzono karę zakazu korespondencji przez miesiąc. Co ciekawe, w tym okresie w informacji o naruszeniach dyscypliny nie ma odnotowanych ucieczek, chociaż niewykluczone, że do takich mogło dochodzić⁴⁹, nielegalnej korespondencji, kontaktów z ludnością, przechowywania napojów spirytusowych czy pijaństwa⁵⁰.

Nakładane kary nie przynosiły większego efektu, ponieważ barak karny początkowo nie został urządzony, a pomieszczenie odwachu było czystsze, przestronniejsze i cieplejsze od zwykłych sal, w których mieszkali jeńcy. Wyżywienie aresztowanym wydawano takie same jak pozostałym. Naczelnik I Wydziału Zarządu ZSRR do spraw Jeńców Wojennych – Tiszkow lustrujący obóz ostaszkowski w grudniu 1939 r. w napisał w swoim raporcie:

[...] umieszczeni w tutaj za różne przekroczenia [...] żadnego ciężaru kary nie czują, a wyrzuty sumienia niespecjalnie męczą panów policjantów i żandarmów, gdyż z rozmów z przetrzymywanymi w areszcie widać, że uważają oni to prawie za "zasługę", przed "kolegami,, (Ukradł z kuchni wiadro kaszy dla „kolegów”, nie wyszedł do pracy i innych namawiał, żeby nie pracować itp.)⁵¹.

Zamknięci za drutami policjanci starali się z godnością znosić trudy obozowego bytowania i nie ulegać przygnębiającej atmosferze. Stopniowo poczucie bezradności oraz przygnębienie zaczęło zmieniać się w pewność siebie, w wiarę w odrodzenie Polski⁵². Podczas pobytu w obozie pieśni patriotyczne niewątpliwie wzmacniały jeńców pod względem psychologicznym. Powstał jeniecki chór i zespół muzyczny, początkowo legalny – za pozwoleniem władz obozowych. Szybko jednak działalność ta „zamarła”, ale kontynuowano ją podczas organizowanych nielegalnie uroczystości patriotycznych i kościelnych, uczestnictwo w nabożeństwach dla jeńców miało znaczenie fundamentalne⁵³. Tym z kolei towarzyszyła aktywność jeńców na polu życia religijnego, które było czynnikiem niewątpliwie

---

⁴⁹ Por.: M. Fałdowska, *Mysł o „pobiegu”. Ucieczki z obozów specjalnych NKWD ZSRR*, „Doctrina: Studia Społeczno-Polityczne”, 2012, nr 9, s. 117.

⁵⁰ Raport P. Borisowca dla P. Soprunienki o stanie obozu, z 22.02.1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 435, 436–437.

⁵¹ Raport A. Tiszkowa..., [w:] tamże, s. 313–320.

⁵² I. Grudzińska-Gros, J.T. Gros (wybór i oprac.), „W czterdziestym nas, matko, na Sybir zesłali...” *Polska a Rosja 1939–1942*, Londyn 1983, s. 394–400; J. Hlebowicz, *Wspomnienia z Ostaszkowa*, „Zeszyty Historyczne” 1988, s. 84, 136.

⁵³ Zob. szerzej: S. Jaczyński, *Zagłada oficerów...*, s. 165; N. Honka, *Życie religijne polskich jeńców wojennych w niewoli niemieckiej i radzieckiej*, [w:] E. Nowak (red.), *Niemiecki i radziecki...*, s. 180; M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 226–231.

podnoszącym jeńców na duchu pomagając przetrwać najtrudniejsze chwile⁵⁴. Dzielnicy żołnierski los duchowni wspierali psychicznie i moralnie jeńców dając wzór jak należy znosić trudy niewoli. Ciężar organizowania życia religijnego w obozach spoczął w głównej mierze na księżach katolickich.

Aby zapełnić wolny czas, wielu policjantów uczyło się języków obcych, co wynikało prawdopodobnie z przeświadczenia, iż przebieg wydarzeń na świecie pozwoli im wziąć udział w walce z Niemcami, gdzie decydującą rolę odgrywać będą armie Anglii i Francji⁵⁵. Niektórzy, bardziej uzdolnieni manualnie oddawali się twórczości plastycznej tj. wyrabianiu przedmiotów pamiątkowych bądź codziennego użytku. Aktywność sportowa miała z kolei charakter bardziej indywidualny i sprowadzała się głównie do gry w szachy i warcaby⁵⁶.

Zakończenie

Biorąc pod uwagę dane dotyczące liczby zamordowanych jeńców z obozu ostaszkowskiego wahające się od 6 288⁵⁷ do 6 314⁵⁸ należy jednoznacznie stwierdzić, iż wobec skrajnej sytuacji, jaką była niewola, jeńcy-policjanci wykazywali postawy heroiczne wyrażające się w gotowości do podejmowania problemów społecznych nie tylko bez względu na to czy było to opłacalne w danym momencie, ale nawet wówczas, gdy było to dla nich niebezpieczne. Taka postawa łączyła się z silnym zaangażowaniem emocjonalnym oraz intelektualnym po stronie tych wartości, które zostały zagrożone w związku z pobytem w obozie⁵⁹. Wśród jeńców, którzy wiosną 1940 r. przybyli z Ostaszkowa do obozu juchnowskiego – zorganizowanego na bazie pomieszczeń sanatorium przeciwgruźliczego „Pawliszczew Bor”⁶⁰ – w liczbie nie mniej niż

⁵⁴ S. Jacyński, *Zagłada oficerów...*, s. 165, zob. szerzej: M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 223, 226.

⁵⁵ Zob. szerzej: tamże, s. 224–225.

⁵⁶ Tamże, s. 232.

⁵⁷ Informacja Zarządu JW o liczbie jeńców wojennych wysłanych z trzech obozów specjalnych, z maja 1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 344.

⁵⁸ *Rozstrzelani w Twerze: alfabetyczny spis 6314 jeńców polskich z Ostaszkowa rozstrzelanych w kwietniu-maju 1940 i pogrzebanych w Miednoje, według źródeł sowieckich i polskich*, Warszawa 1997, Indeks Represjonowanych, t. III.

⁵⁹ Zob.: A. Fidelus, *Postawy społeczne...*, s. 108.

⁶⁰ Rozkaz nr 0308 Ł. Berii o utworzeniu przy NKWD ZSRR Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych i organizacji obozów z 19 września 1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 80.

112 osób⁶¹, było według danych NKWD co najmniej 47 policjantów (9 podoficerów i 38 szeregowych)⁶², a według polskich ustaleń 69⁶³. Mniejsza pod względem liczebnym grupa jeńców-policjantów z obozu juchnowskiego, aniżeli miało to miejsce w Ostaszkowie, sprzyjała z jednej strony bliższemu poznaniu się policjantów, z drugiej strony ich dokładniejszej „penetracji” przez NKWD. Po około 6-tygodniowym pobycie, w drugiej połowie czerwca 1940 r. zostali oni przetransportowali do obozu griazowieckiego, zorganizowanego w Domu Wypoczynkowym KC Związku Pracowników Leśnictwa, około 6–7 km od miasta Griazowiec⁶⁴.

Według zestawienia z 9 września 1940 r. w skład korpusu policyjnego liczącego co najmniej 52 osoby wchodziło 7 oficerów, w tym: 2 inspektorów, 2 nadkomisarzy, 2 komisarzy, 1 aspirant; 28 podoficerów i szeregowych w tym: 5 sierżantów, 10 plutonowych, 13 szeregowych oraz 17 szeregowych rezerwy policji⁶⁵. Imienny wykaz z 3 kwietnia 1941 r. obejmuje 50 funkcjonariuszy Policji Państwowej⁶⁶.

Zmiana sytuacji militarno-politycznej po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej 22 czerwca 1941 r. spowodowała, iż radzieckie organa bezpieczeństwa, zanim nastąpiło podpisanie jakichkolwiek układów, nasiliły próby pozyskania do współpracy polskich jeńców przetrzymywanych w Griazowcu. Dotyczyło to zwłaszcza osób, zaliczanych do grupy tzw. „czerwonych”, którzy po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej wystosowali memoriał do Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej z prośbą o wcielenie w szeregi czerwonoarmistów. Brak jest jakichkolwiek informacji źródłowych, aby tego typu prośby wnosili funkcjonariusze policji⁶⁷.

---

⁶¹ Informacja Zarządu JW o liczbie jeńców..., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 344; por.: S.Z.M. Zdrojewski, *Ocaleni z katyńskich grobów*, Pelpin–Łódź–Warszawa–Orchard Lake 2002, s. 215–263.

⁶² W dokumencie nie ma podanej liczby oficerów. Informacja Zarządu JW o stanie liczebnym jeńców wojennych przetrzymywanych w obozie juchnowskim z (nie wcześniej 25) maj 1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 35; por.: M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 297–304.

⁶³ Tamże, s. 297–304.

⁶⁴ Informacja zbiorcza Zarządu JW o stanie przygotowania obozów NKWD ZSRR do przyjęcia jeńców wojennych z (nie wcześniej 28) września 1939 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 119; S. Jaczyński, *Obóz w Griazowcu*, [w:] S. Jaczyński (red.), *Obozy jenieckie NKWD IX 1939–VIII 1941*, Warszawa 1995, s. 89.

⁶⁵ Raport H. Ejlmana dla P. Soprunienki o jeńcach wojennych, przetrzymywanych w obozie, z 9.09.1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, s. 132; M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 306.

⁶⁶ Tamże, s. 308–310.

⁶⁷ Tamże, s. 370.

Większość ocalałych policjantów pragnęła walczyć o niepodległość ojczyzny, czego wyrazem było wstępowanie w szeregi nowo tworzonego wojska. Nawet ci, których władze radzieckie zarejestrowały jako Niemców służyli następnie w 2. Korpusie, na przykład policjant Leopold Grym⁶⁸.

Część funkcjonariuszy policji pozostała w obozie giazowieckim, jedni z własnej woli, inni zostali do tego zmuszeni. Na przykład post. Stanisław Koźlakowski i post. Aleksander Gurban odmówili wstąpienia w szeregi Wojska Polskiego, chcieli przyjąć obywatelstwo ZSRR. Z powodu choroby (gruźlica) obozu nie mogli opuścić st. post. Adolf Dąbrowski, post. Stanisław Wojciechowski, post. Czesław Chmielewski. Jeszcze inni nie zostali wcieleni do wojska z powodu niemieckiej narodowości, byli to następujący policjanci: post. Adolf Tonn, post. Oskar Zimmer, st. przod. Bogumił Luka, post. Piotr Münnich i st. post. Juliusz Krenz⁶⁹.

Nie wszyscy przeżyli. Spośród policjantów ocalałych z zagłady zginął i został pochowany w Bolonii starszy posterunkowy Andrzej Furmanek⁷⁰, natomiast przodownik Bernard Sobota został rozstrzelany 22 czerwca 1942 r. w Dżałal Abad w dowództwie 5. Dywizji Piechoty. Znaleźli się także oficerowie, jak kom. Jan Łopaciński, będący w czasie pobytu w niewoli jednym z najaktywniejszych współpracowników administracji obozu⁷¹. W późniejszym okresie został on komendantem podchorążówki u pułkownika Zygmunta Berlinga.

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest postawom i zachowaniom funkcjonariuszy Policji Państwowej, którzy po 17 września 1939 r. dostali się do niewoli w Związku Radzieckim i zostali uwięzieni w obozie ostaszkowskim. Ukazuje ich ewolucję, będącą następstwem wewnętrznego systemu prawnego obowiązującego w tym państwie, przejawiającego

⁶⁸ Z.S.M. Zdrojewski, *Ocaleni z katyńskich grobów...*, s. 228; M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 372.

⁶⁹ Wykaz imienny polskich jeńców wojennych i internowanych pozostałych w obozie giazowieckim, wrzesień 1941 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, s. 458–463; M. Fałdowski, *Zagłada polskich...*, s. 372.

⁷⁰ Pismo przewodnie P. Soprunienki do A. Giercowskiego wraz z załączoną informacją o polskich jeńcach wojennych i postępie prac śledczych, z 11.04.1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 168–171; Z. S. Siemaszko, *Jeńcy z Pawliszczew Boru*, „Zeszyty Historyczne”, (Paryż) 1996, z. 118, s. 31.

⁷¹ Raport H. Ejlmana o przebiegu obchodów rocznicy rewolucji październikowej, z 30.10.1940 r., [w:] *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3, s. 206–208.

się w niechętnym podejściu władz radzieckich do wszelkiej działalności jeńców. Wskazuje z jednej strony, towarzyszące jeńcom-policjantom prawie przez cały okres pobytu w obozie, podstawowe czynniki mające wpływ na kształtowanie postaw i zachowań w odniesieniu do jenieckiej społeczności i indywidualnie do każdego jeńca; z drugiej strony, szczegółowe czynniki, które w sposób bezpośredni wpływały na postawy i zachowania poszczególnych jeńców-policjantów oraz tworzone przez nich grupy. Artykuł wskazuje także na formy zmiany postaw obecnych u większości jeńców, w tym te, które zdeterminowały ich dalsze losy.

Marek Fałdowski

INFLUENCE OF ATTITUDES AND BEHAVIOURS ON THE FATE OF POLICE OFFICERS IMPRISONED IN THE CAMP OF OSTASZKÓW

The article is devoted to attitudes of State Police officers who after 17th September 1939 were taken prisoner in the Soviet Union and imprisoned in the camp of Ostaszków. It shows their evolution which was the result of internal legal system, and reflected in pejorative attitude of Soviet authorities. It indicates, on the one hand, the basic factors, accompanying prisoners-police officers almost through all their stay in the camp, that influence shaping attitudes and behaviors in relation to all prison community and each prisoner individually, and on the other hand, detailed factors which definitely influenced the attitudes and behaviors of individual prisoners-police officers and prisoners-police officers' group. It allows to answer the question, which form of attitude change was displayed by majority of prisoners, and which by the smallest group, and how their choices influenced their fates.

KEY WORDS: *State Police, Soviet captivity, prison camp, war prisoners, Ostashkov special camp*

Bibliografia

- Archiwum Akt Nowych, sygn. R-156.
Archiwum Wschodnie, sygn. II/2769; sygn. II/2763; sygn. ZS 53.
Aronson E., Wilson T.D., Alert R.M., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997.
Bator F., *Pamiętnik, Część I: 28 sierpnia 1939–29 kwietnia 1940*, [w:] P. Majer, A. Misiuk (red.), *Losy policjantów polskich po 1 września 1939. Studia i materiały*, Szczytno 1996.
Böner G., Wänke M., *Postawy i zmiana postaw*, Gdańsk 2004.
Fałdowska M., *Jeńcy wojenni zmarli w obozach: kozielskim, starobielskim, ostaszkowskim i gria-zowieckim w latach 1939–1941*, „Doctrina: Studia Społeczno-Polityczne” 2014, nr 10.
Fałdowska M., *Mysł o „pobiegu”*. *Ucieczki z obozów specjalnych NKWD ZSRR*, „Doctrina: Studia Społeczno-Polityczne” 2012, nr 9.

- Fałdowska M., *Obóz polskich jeńców wojennych w Kozielsku (wrzesień 1939–maj 1940)*, Siedlce 2013.
- Fałdowski M., *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostasz-kowie (wrzesień 1939–maj 1940)*, Szczytno 2016.
- Fidelus A., *Postawy społeczne jako element kapitału społecznego a proces readaptacji społecznej skazanych*, „Forum Pedagogiczne UKSW” 2011, nr 1.
- Gąlek B., *Starobielsk: obóz jeniecki NKWD, wrzesień 1939–maj 1940*, Warszawa 2014.
- Gasztold T., *Działalność kulturalna jeńców polskich w niemieckich i sowieckich obozach*, [w:] E. Nowak (red.), *Niemiecki i Radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice*, materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r., Opole 1997.
- Gasztold T., *Życie oświatowo-kulturalne w obozach polskich jeńców w ZSRR [Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich](1939–1947)*. *Studia i Materiały*, z. 49, Warszawa 1994.
- Głowacki A., *Jeńcy polscy w ZSRR wrzesień 1939–lipiec 1941*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 3.
- Grudzińska-Gros I., Gros J. T. (wybór i oprac.), *„W czterdziestym nas, matko, na Sybir zesłali...” Polska a Rosja 1939–1942*, Londyn 1983.
- Honka N., *Życie religijne polskich jeńców wojennych w niewoli niemieckiej i radzieckiej*, [w:] E. Nowak (red.), *Niemiecki i Radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice*, materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r., Opole 1997.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Kol. 12/5c; Kol. 12/4, Kol. 12/15a.
- Jaczyński S., *Obóz w Griażowcu*, [w:] S. Jaczyński (red.), *Obozy jenieckie NKWD IX 1939–VIII 1941*, Warszawa 1995.
- Jaczyński S., *Ocaleni z zagłady katyńskiej. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012.
- Jaczyński S., *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939–maj 1940*, Warszawa 2006.
- Katyń. *Dokumenty zbrodni*, t. 1, *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny, sierpień 1939–marzec 1940*, Warszawa 1995.
- Katyń. *Dokumenty zbrodni*, t. 2, *Zagłada, marzec–czerwiec 1940*, Warszawa 1998.
- Katyń. *Dokumenty zbrodni*, t. 3, *Losy ocalałych, lipiec 1940–marzec 1943*, Warszawa 2001.
- Katyń. *Dokumenty zbrodni*, t. 4, *Echa Katynia, kwiecień 1943–marzec 2005*, Warszawa 2006.
- Katyń. *Relacje, wspomnienia, publicystyka, wstęp i oprac.* A.L. Szcześniak, Warszawa 1989.
- Mądrzycki T., *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1977.
- Nastarowicz S., *Mojej wrześnie wojny – 99 dni*, „Przegląd Policyjny” 1992, nr 4.
- Piskunowicz H., *Obóz w Ostaszku*, [w:] S. Jaczyński (red.), *Obozy jenieckie NKWD IX 1939–VIII 1941*, Warszawa 1995.
- Rozstrzelani w Twerze: alfabetyczny spis 6314 jeńców polskich z Ostaszkowa rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940 i pogrzebanych w Miednoje, według źródeł sowieckich i polskich*, Warszawa 1997, Indeks Represjonowanych, t. III.
- Siemaszko Z.S., *Jeńcy z Pauliszczew Boru*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1996, z. 118.
- Toczewski A., *Wymiana polskich jeńców wojennych pomiędzy ZSRR i III Rzeszą w okresie II wojny światowej*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 1992, t. 15.
- Wołk-Jeziarska W., *Kulisy zbrodni katyńskiej*, Wrocław 2005.
- Zbrodnia katyńska. Bibliografia 1940–2010*, oprac. i red. I. Kowalska, E. Pawińska, wstęp M. Tarczyński, Warszawa 2010.
- Zdrojewski Z.S.M., *Ocaleni z katyńskich grobów*, Pelpin–Łódź–Warszawa–Orchard Lake 2002.